

שרה שנר-נשמית ו"הילדים מרחוב מאפו" בין עדות למבדה ספרותי

רבקה דביר-גולדברג

בעשרים השנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם השנייה נכתבו מעט מאוד ספרים לילדים ולנוער העוסקים בשואה ובמאורעותיה. חששות רבים ליוו את הניסיונות הראשונים שנעשו להעביר משהו מן הזוועה שעברה על יהודי אירופה ליושבים בארץ ישראל בכלל, ולדור הצעיר בפרט.¹

בין הספרים הראשונים שנכתבו לנוער, או אומצו בידי הקוראים הצעירים, היו כמה ספרים תיעודיים שהמשיכו לצאת לאור במהדורות חוזרות משך שנים רבות. הבולטים שביניהם הם: "יומנה של אנה פראנק" (מהדורה עברית ראשונה 1953), ושני ספרים תיעודיים של אנשים שעסקו בסיוע ובחילוץ של ילדים ובני נוער: ספרה של לנה קיכלר "מאה ילדים שלי" (1959) וספרו של יוסף ז'מיאן "מוכרי הסיגריות מכיכר שלושת הצלבים" (1962).

מספר קטן של ספרים מבדיים נכתבו בידי סופרים שהיו בארץ בתקופת השואה וביקשו באמצעות כתיבה על הנושא להשתתף, ולו במעט, בגורלם של יהודי אירופה. כאלה הם: "ילדים קְּזָלִים" של ברכה חבס (1945) המבוסס על עדויות "ילדי טהרן", "שני רעים יצאו לדרך" של ימימה טשרנוביץ ומירה לובה שנכתב כבר ב-1948 אך בגלל מלחמת השחרור יצא לאור רק ב-1950, "עוזי והמנגנים הצעירים" של שמואל בן יעקב (1959) וספרים מועטים נוספים. אף שהכותבים ביססו את ספריהם על עדויות ששמעו (הדבר בולט בעיקר בספרה של ברכה חבס), ניכר בהם שהכותב לא עבר את החוויה בעצמו.

בין הספרים המועטים שנכתבו בשנים אלו בולט בייחודו ספרה של שרה שנר-נשמית "הילדים מרחוב מאפו". ספר זה הנו ספר הילדים המבדי הראשון שנכתב בידי ניצולה, ועד היום הוא אחד הספרים החשובים והנקראים ביותר שנכתבו לנוער בנושא השואה.

המאמר יעסוק בספר "הילדים מרחוב מאפו" ויבחן מה ייחודו של ספר זה שנכתב מוקדם כל כך והוא ראשוני וחלוצי בנושא, והצליח לשרוד לאורך כל השנים הללו ולהיות קריא ורלוונטי אף היום, למעלה מחמישים שנה לאחר כתיבתו.

במשך השנים היו רבים שעסקו בשאלה מהי הדרך הנכונה להעביר לנוער את הנושא הכבד

1 דיונים על הקשיים בהעברת זוועות השואה לילדים נערכו כבר בזמן השואה וסמוך מאוד אחריה, ראה י' דר, ומספסל הלמודים לקחנו, היישוב לאורך שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1939-1948, ירושלים תשס"ו, עמ' 15-105. העיסוק העיקרי בנושא ספרות השואה לילדים החל בארץ בעיקר משנות השמונים של המאה העשרים, ראה א' כהן, תמורות בספרות ילדים, חיפה, 1988, עמ' 159-161.

מנושא של מאורעות השואה. רבות דובר ונכתב על הדרך הנכונה להביא את הנושא למודעות, הדרך להביא את הקוראים הצעירים להבין את הבלתי מובן ועם זאת לעשות זאת בדרך שלא תאיים על ילדים ונוער ותרחיק אותם מן הנושא.

השאלה הנשאלת איננה אם להגיש יצירות ספרות על השואה לילדים אלא כיצד לכתוב אותן, מה היא הדרך הפסיכולוגית הנאותה, מה הם דרכי התיאור, אילו הן נקודות התצפית המתאימות, מה הן עוצמות האימה שניתן להעלות, מה הן צורות הסיפור ההולמות וכיו"ב.²

במאמרה "בין זיכרון לבדיון: על ייצוגם של ילדים ניצולי שואה בספרות"³ כותבת הפסיכולוגית והחוקרת עמיה ליבליך על כתיבה המתעדת את סבלם של ילדים בשואה עשרות שנים לאחר שזו תמה:

העדים המועטים מזדקנים, הולכים ונעלמים, רבים בוחרים בשתיקה, ואחרים מפקפקים בזכרונם. טענתי היא, כי בצומת זה נוצר המרחב ואף הצורך ביצירה בדיונית שתעסוק בילדים ניצולים ובמהלך חייהם עד בגרותם. הביטוי הספרותי נחלק מכשל הזיכרון ההיסטורי ובאפשרותו לשמר את התופעה בזיכרון הקולקטיבי של התרבות המערבית. יתר על כן, הביטוי הספרותי כפי שנוצר על-ידי סופרים מחוננים מאפשר חדירה לעולם הפנימי ברגישות ודקות שעל-פי רוב איננה נחלתם של עדים-מספרים המעלים את זיכרונותיהם, מה שמקנה יתרון פסיכולוגי וחינוכי ליצירה בדיונית על פני רוב התייעוד או המחקר ההיסטורי.⁴

כשישים שנה אחרי השואה קובעת ליבליך במאמרה שספר בדיוני הכתוב היטב, בידי סופר מחונן, "מאפשר חדירה לעולם הפנימי ברגישות ודקות שעל-פי רוב איננה נחלתם של עדים-מספרים". שנים רבות לפני כן, סמוך מאוד לתום המלחמה, חשה שרה שרר-נשמית, ניצולת שואה, שהייתה אף היא בעלת הכשרה בפסיכולוגיה מאוניברסיטת קובנה עוד מן התקופה שלפני המלחמה, שהדרך הטובה ביותר להעביר לדור הצעיר בארץ את קורותיהם של ילדים בני גילם בשואה אינה באמצעות סיפורי העדות האישית שלה או של אחרים אלא באמצעות סיפור בדיוני "המאפשר חדירה לעולם הפנימי ברגישות ודקות שעל-פי רוב איננה נחלתם של עדים-מספרים", כדבריה של ליבליך.

אולי היה זה הרקע של המחברת בחינוך ופסיכולוגיה שהנחה אותה להבין מה ואיך ראוי לכתוב בנושא השואה לילדי הארץ, שנים רבות לפני שהוסקו מסקנות ועלו תובנות מתוך ניסיון ומחקר ממושך של אנשי מקצוע לאורך השנים; או אולי היו אלה כישוריה הטבעיים ותחושת השליחות העמוקה שפעמה בה ודחפה אותה להעביר את הנושא שבער כאש בעצמותיה לתלמידיה בני

2 כהן, שם, עמ' 159. ראה גם: ד' שטרן, "דפוסים הזוהות היהודית בספרות השואה לילדים", בתוך: 'איונברג (עורך), היבטים בחינוך, מחקרים לזכרו של פרופ' אליעזר שטרן ז"ל, רמת גן 1986, עמ' 63; צ' רון, "על ספרי ילדים ונוער בנושא השואה", ספרות ילדים ונוער, 13 (אדר תשמ"ז), עמ' 6-7; ר' שיכמנטר, "בכי מדבק, בדיוק כמו צחוק: הצגת נושא השואה לילדים ב'האי ברחוב הציפורים' מאת אורי אורלב", עולם קטן, 2 (תשס"ה), עמ' 169.

3 ע' ליבליך, "בין זיכרון לבדיון: על ייצוגם של ילדים ניצולי שואה בספרות", אלפיים, 27 (תשס"ד), עמ' 76-99.

4 שם, עמ' 87.

הארץ ויוצאי ארצות המזרח, שלא היו שם ולא ידעו את ימי האימה. כך או כך, דומה שהספר הצליח במשימת השליחות הכבדה שהוטלה עליו יותר מספרים רבים אחרים, וסגולה זו עומדת לו עד ימינו אלה.⁵

שרה שניר-נשמית

שרה שניר-נשמית נולדה בשנת 1913 בעיירה סייני (Sejny) שבצפון-מזרח פולין של ימינו. בילדותה נדדה משפחתה במקומות שונים בפולין, ברוסיה ובליטא, בעקבות אירועי מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הרוסית. היא החלה בלימודי רפואה באוניברסיטת קובנה אך עברה במהרה ללימודי פסיכולוגיה וחינוך. בשנת 1933 הצטרפה לתנועת "החלוץ". מספטמבר 1939 ועד לפלישה הגרמנית לליטא שימשה כמנהלת סמינר "תרבות" בוילנה שהייתה באותם ימים תחת השלטון הסובייטי.

עם פלישת הצבא הגרמני לברית המועצות ב-1941 נמלטה שניר מזרחה. היא נתפסה, הובאה לגטו ז'אטל, וכעבור זמן מה נלקחה למחנה העבודה דבורץ, שם עבדה בבית החולים המקומי והייתה עדה למעשי זוועה רבים. בדצמבר 1942, סמוך לחיסולו של המחנה, ברחה ליערות, הצטרפה לגדוד פרטיזנים ביילורוסי ולחמה בשורותיו כחובשת.

עם תום המלחמה חזרה לליטא ועסקה שם בפעילות ציונית. במסגרת "הבריחה" עסקה בהעברה בלתי-לגלית של יהודים מליטא לפולין בהנחה שמשם יוכלו להמשיך לארץ ישראל. לאחר כשנה של פעילות מחתרתית חשפה המשטרה החשאית את פעילותה, והיא נאלצה לברוח לפולין. בפולין הייתה ממקימי ומפעילי המרכזים של ארגון "הקואורדינציה הציונית לגאולת ילדים יהודים" – ארגון שעסק באיתור ילדים שגודלו במשפחות נוצריות או במנזרים, והשבתם לחוגי העם היהודי.⁶

שרה שניר-נשמית עלתה לישראל בשנת 1948. בשנותיה הראשונות בישראל הייתה מורה לילדי מעברה בעכו, והייתה בין מייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות ובית לוחמי הגטאות. במשך עשרות שנים עסקה בכתיבה, במחקר ובהוראה בנושאים הקשורים לשואה, במסגרת בית לוחמי הגטאות ובמסגרות נוספות. היא נפטרה בקיבוץ לוחמי הגטאות בשנת 2008, בגיל 95.

עוד בליטא, בשנת 1928, פרסמה שירים ומחזות בעיתון ילדים בליטאית. בארץ כתבה ספרי עיון ומחקר בנושאי השואה וכן ספר אוטוביוגרפי: "ואל המנוחה לא באתי"⁷ ושני ספרי ילדים

5 אלכס זהבי מזכיר את הספר "הילדים מרחוב מאפו" כאחד הספרים שהיו פופולריים ביותר על הקוראים הצעירים כבר בשנות השישים והשבעים. ראה א' זהבי, "מכנה משותף בספרות על השואה", ספרות ילדים ונוער, כו-כז (ינואר 1981), עמ' 23. הספר נדפס במהדורות רבות עד היום, תורגם לאנגלית ולרוסית וגם הופיע בהוצאה מיוחדת בעברית קלה. הסיפור גם הועלה על במת התאטרון בביצועם של חברי תאטרון להב, תאטרון לילדים ולנוער שנוסד בשנת 1991 על ידי בוגרי החוג לתאטרון באוניברסיטת תל אביב.

6 על הארגון להצלת הילדים שקם בפולין לאחר השואה ראה ל' קורסקי, "הקואורדינציה הציונית לגאולת ילדים בפולין בשנים 1946–1949", גלעד, ז-ח (1985), עמ' 253–261; נ' בוגנר, בחסדי זרים, הצלת ילדים בזהות שאולה בפולין, ירושלים 2000, עמ' 226–294; ש' שניר-נשמית, הילדים שלנו: סיפורה של הקואורדינציה הציונית לגאולת ילדים יהודים בפולין, רגבה 2007.

7 תל אביב 1986.

נוספים: "ילדה במלונה"⁸ ו"שוב פורחים הנרקיסים".⁹ ספרה "הילדים מרחוב מאפן" הוא הספר הראשון שכתבה בעברית, וללא ספק – החשוב והמפורסם שבספריה. הספר זכה להצלחה רבה ונדפס לאורך השנים במהדורות רבות.

על כתיבת הספר

סמוך לעלייתה ארצה החלה שגור בעבודתה החינוכית. תחילה בחברת הנוער בקיבוץ יגור ובמוסד עליית הנוער רמת הדסה, ובהמשך, עם ייסודו של קיבוץ לוחמי הגיטאות, בבתי ספר יסודי ותיכון בעכו.¹⁰ בעבודתה זו עם ילדי ארץ ישראל ויוצאי גלויות שונות ומרובות נתקלה שגור בתופעה של חוסר ידע מוחלט על תקופת השואה. מסיבה זו החליטה לקחת על עצמה כתיבתו של ספר שיקנה לילדי הארץ הבנה של מאורעות השואה. בתקופה זו עדיין שררה השתקה גמורה של הנושא, השתקה שנשברה מאוחר יותר בעיקר בעקבות משפט אייכמן בשנת 1961.

על לידתו של הספר כותבת שגור בספרה האוטוביוגרפי "ואל המנוחה לא באתי":

בתקופת עבודתי בעכו התחלתי לכתוב את ספרי "הילדים מרחוב מאפן". עוד בהיותנו ביגור החלטתי לכתוב ספר לבני-הנעורים על תקופת השואה. נוכחתי לדעת, כי ילדי הארץ אינם יודעים דבר על תקופה איומה זאת, וגם לא נתפרסמו עדיין ספרים מתאימים לילדים על הנושא הזה. התביישתי לספר על כך לצבי [בעלה] או למישהו מחברי, פן יחשדוני בגראפומניה. התגוררנו אז בצריף ללא שירותים, ובחדרנו לא היה כל ריהוט. כשולחן שימש לנו ארגז-עץ גדול, שכיסיתי אותו במפה. גם כסאות לא היו לנו, לבד משרפרף אחד שהיה בשימוש אצל צבי: ביום היה יושב עליו וכותב ובלילות הניח עליו את בגדיו. לפיכך הייתי משתטחת על הרצפה וכותבת... הייתי מתחילה בתיקון המחברות של תלמידי ובלילות, כאשר צבי היה נרדם, הייתי שולפת את מחברתי וכותבת.¹¹

הספר נכתב בראשית שנות החמישים, ובתחילה גנזה שגור את המחברת. שנים אחדות מאוחר יותר המשיכה את הכתיבה ושולחה את כתב היד ללאה גולדברג. גולדברג, שילדותה ונעוריה עברו עליה בקובנה וזיכרונותיה מעיר זו שקועים ביצירתה,¹² עודדה את שגור ואף סייעה לה מאוחר יותר, בשנת 1958, בהוצאתו לאור של הספר.

המבנה הכללי של הספר

בשנת 1908 פרסם החוקר הדני אקסל אולריק את מחקרו הקלסי על החוקים האפיים של הסיפור

8 לוחמי הגטאות 1998.

9 לוחמי הגטאות 2003.

10 אל המנוחה (לעיל, הערה 7), עמ' 233–234.

11 שם, עמ' 238.

12 על חייה של גולדברג בקובנה ועל זיקתה אליה ראה ח' בר יוסף, "לאה גולדברג והשיר העממי הליטאי", בתוך: א' הולצמן (עורך), ממרכזים למרכזו, ספר נורית גוברין, תל אביב תשס"ה, עמ' 437–459.

העממי. המחקר הסתמך על אלפי סיפורי עם אירופיים, ואולריך הצביע בו על כללים המאפיינים סיפורים אלו. שני הכללים הראשונים הם חוק הפתיחה וחוק הסיום. על פי מחקרו של אולריך ראשיתו של כל סיפור עממי בפתיחה רוגעת ושלווה שבה יוצגו הדמויות, הזמן והמקום. מפתחה זו תוביל עלילת הסיפור משלווה להתרחשות המעוררת התרגשות. בסיומו של הסיפור תעבור העלילה מן ההתרגשות לשלווה. אף שספרה של שני כמובן איננו סיפור עממי, הרי הוא בנוי ממש על פי תבנית קלאסית זו.¹³

הספר פותח בתיאור נוף כפרי אידילי, נופה של ליטא, ועובר לתיאור, אידילי אף הוא, של העיר היפה והשלווה קובנה, עיר שחיו בה כארבעים אלף יהודים: "עיר עברית היתה קובנה וליהודים בה מוסדות השכלה, בתי ספר וגימנסיות".¹⁴ בהמשך הכותבת עוברת לתיאורו של רחוב מאפו: בלב העיר הליטאית, רחוב על שמו של סופר יהודי ידוע, סופר ציוני חשוב שפעל וכתב בה.¹⁵ משם היא עוברת למוקד הסיפור: בית אחד ברחוב מאפו והמשפחות הגרות בו, על פי המתואר – בשלווה ובנחת. תיאורן של ארבע המשפחות היהודיות וילדיהן הוא תיאור הווי של יחסי שכנות משפחתיים, תיאור של חצר ומשחקי ילדים, תיאור חיים שכל ילד באשר הוא יכול להזדהות עמם.

אל תוך האידיליה הזו פורצת בסערה כחיה רעה המלחמה בכל אימתה, ומכאן מתגלגלת עלילת הסיפור בשפע של התרחשויות סוערות וקשות שבהן מעורבים ילדי הבית ברחוב מאפו, עד לסיום המלחמה, סיומו של הספר. בסיום הספר, שוב, ממש כפי שנכתב בחוקי אולריך, חוזרת [כביכול] השלווה, ומתכנסים ביחד כל אלה ששרדו מן המלחמה.

בין פתיחתו האידילית של הספר לבין הסיום, שעומד אף הוא בסימן רגיעה (אף כי לאור כל מה שהתרחש – הסיטואציה רחוקה מאוד מאידיליה), מתפתחת עלילת הספר הכתובה בצורה קולחת ומעניינת, ונקראת עד היום כספר הרפתקאות מרתק לנוער. בסיפור שזורות עלילותיהם של בני חמש המשפחות (ארבע משפחות יהודיות ומשפחת השוער הליטאי) שגרו יחד בבית אחד ברחוב מאפו. בתוך כך מוצגות לפני הקורא הצעיר חלק ניכר מצורות ההישרדות (ואתן גם צורות שונות של מוות) של יהודים בכלל, ושל ילדים בפרט, בימי השואה. חלק מן האירועים מאפיינים את שואת יהודי ליטא במיוחד,¹⁶ וחלקם מאפיינים את שעבר על כלל היהודים באירופה.

13 נראה כי לא חוקי אולריך הם שהביאו את שני-נשמית לעצב את ספרה בזיקה לכללים האפיים של הסיפור העממי, אם כי אין להוציא מכלל אפשרות שהכירה מחקר חשוב זה בלימודיה באוניברסיטת קובנה, אלא היכרות עם סיפורי העם הרבים הבנויים כמותכונת זו שעל פיהם קבע אולריך את מערכת החוקים הידועה שלו.

14 הילדים מרחוב מאפו, עמ' 6. "דבר לילדים" וב"מוסף דבר" המיועד לילדים שקדם לו מופיעים מאמרים רבים העוסקים בקהילות יהודיות בגולה שנכתבו מתוך רצון לבנות זיקה בין ילדי הארץ לאחיהם בגולה. מאמרים אלה מאירים את חייהם של קהילות יהודיות חשובות באירופה בשנים האחרונות שלפני השואה. בגיליון הראשון של "מוסף דבר לילדים" (אוקטובר 1931) התפרסם מאמר של ברכה חבס על ביקור בקובנה ועל מקומה החשוב בתולדותיהם של יהודי אירופה בכלל. במאמר נזכרים בהבלטה רבה גם רחוב מאפו והסופר אברהם מאפו, בן קובנה. ראה ב' חבס, "בגבולות ליטא [ביקור בליטה]", מוסף דבר 1931, כ"א תשרי תרצ"ב, עמ' 3.

15 בספרה האוטוביוגרפי "ואל המנוחה לא באתי" מספרת שני שהספר "אהבת ציון" של אברהם מאפו היה הספר האהוב עליה בילדותה (שם, עמ' 29).

16 על ייחודה של מערכת היחסים שבין היהודים לליטאים בזמן השואה ולפניה ועל ייחודה של השואה בליטא ראה ש' נשמית, "הצלחה בליטא בשנות הכיבוש הנאצי (סוף יוני 1941 – יולי-אוגוסט 1944)", בתוך: י' גוטמן (עורך),

המחברת מובילה את הקורא בנופים ובאזורים שונים, בעיר ובכפר, בהתרחשויות מגוונות ובנתיבי חייהן של דמויות רבות ושונות: ילדים ומבוגרים, יהודים וליטאים, אך חייהם ותלאותיהם של שלושה מילדי הבית, שמואליק כהן, אחותו הקטנה חנה'לה ושולה וייס,¹⁷ גיבורי האמיתיים של הספר, מתוארים באריכות ובפירוט רב.

תיאור חייהן של הדמויות המרכזיות אינו רק תיאור עלילתי חיצוני. בתוך ההתרחשויות הדינמיות והסוערות שעוברים הילדים מאירה הכותבת גם את עולמם הפנימי וחושפת בפני הקורא את המתרחש בתוך נפשם, ובכך היא מקנה לספר ממד של עומק ספרותי-פסיכולוגי ההופך אותו מספרות עדות לספרות יפה במיטבה.¹⁸

הכותבת מאירה את עולמו הפנימי של שמואליק, את יחסיו החמים עם אחיותיו ועם אמו ואת מסירותו הרבה להן, את תחושת הבדידות העמוקה שלו ביער, לאחר הקפיצה מן הרכבת, את אהבתו לחברו הליטאי הקטן ואת כאבו על הירצחו. היא מאירה את חלומותיה ולבטיה של שולה, את עומק חרדתה כשהיא יושבת ברכבת בכריחתה מן הגטו ואת רגישותה כלפי אמה במצוקותיה באחוזתו של ינקובסקי; את יחסיה המורכבים של חנה'לה עם הוריה המאמצים הליטאים, את רחשי לבה מול הכומר והכנסייה ואת מצוקתה מול הדיבורים האנטישמיים של שכנותיה הכפריות. ההיכרות הקרובה עם הדמויות מתבטאת לעתים בדיאלוגים תמציתיים מאוד (ובכך הם גם קליטים מאוד לקורא הצעיר) אך גם עמוקים וטעונים, דוגמת זה המתנהל בגטו בין חנה'לה ואמה:

– אמא'לה, מתי אלך לגן?

– אין בגיטו גן, בתי.

כמו פעם, כשגרנו ברחוב מאפו? – אז מה יש בגיטו? – פורצת חנה'לה בכבי – אני לא רוצה להיות בגיטו. אני רוצה שיהיו לי פרחים. לפחות פרח אחד. קטן. נלך מפה, אמא, נלך. (עמ' 37)

(37)

מפגשים עם המוות

מקרה ההרג הראשון מתואר עוד בראשיתו של הספר, זמן קצר לאחר תחילת הכיבוש הגרמני, עוד לפני גירושם של היהודים לגטו. ישראל'יק בן השלוש עשרה וחצי, בנה של משפחת לוין מן הקומה השנייה שבבית שברחוב מאפו, נשלח בידי אמו להביא לחם מן החנות, וכלבו "אסופי"¹⁹

נסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה, ירושלים תשל"ו, עמ' 238–275; ד' לוין, "הודי ליטא בצל הפורענות", ילקוט מורשת, כו (תשל"ט), עמ' 83–98; ו' וארייקים, "מ'ירושלים דליטא' עד פונאר: יחסי ליטאים-יהודים בפרספקטיבות השואה", בשביל הזכרון, 39 (2000), עמ' 9–19; כ' דיקמן, "המלחמה ורצח יהודי ליטא", בתוך: ה' אולריך (עורך), מדיניות ההשמדה הנאצית, 1933–1945, מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה, ירושלים תשס"א, עמ' 215–243; ת' ונסלובה, "יהודים וליטאים" (תרגום ועריכה מרדכי זלקין), עיונים בתקומת ישראל, 14 (תשס"ד), עמ' 461–471.

17 במשפחת וייס מתוארים באריכות גם קורותיה של האם.

18 ראה לעיל בדבריה של עמיה ליבליך המציינת את יתרונותיו של הסיפור הבדיוני על סיפור הזיכרונות ביכולתו לחדור לעמקי נפשם של הגיבורים, ובכך לקרב את הגיבורים ללב הקוראים הצעירים.

19 אחזקת כלבים לא הייתה נפוצה במשפחות יהודיות במזרח אירופה, בוודאי שלא באזורים עירוניים. מקומו של

התלווה אליו. נערים ליטאים נטפלו לילד, והכלב, שהתערב בקטטה, הביא למעשה להריגתו של בעליו:

מהסימטה שממול יוצאים שני "שקצים" מגודלים, בידי האחד רובה.
 – הי, ז'יד! – קרא בעל הרובה, בראותו את ישראליק – בעצמך לבשת מעיל ואת כלבך
 השארת ערום. אפילו טלאי צהוב לא תפרת לו [...] ...
 ישראליק עומד נבוך. לברוח אי-אפשר, ולעמוד בפניהם – אין זה לפי כוחותיו.
 – פשוט מעליו את המעיל! – קורא בעל-הרובה אל השני, והוא גועה בצחוק – נלבישו לכלב
 [...] ה"שגץ" אוהז בישראליק ומתחיל להתיר את כפתורי מעילו [...] ...
 – הא לך, ז'ידון ארוך! – ומכת אגרופ קשה נוחתת על כתפו של ישראליק [...] ...
 – אסופי, אסופי! – מתפרצת קריאת-יאוש מפי ישראליק. הכלב קופץ ונועץ את שיניו ברגלו
 של ה"שגץ".
 – אי, אי, אי! – מיבב הלה, מרפה מישראליק ותופש ברגלו. – ככה?! לשלח כלבים בליטאים!
 – צורח בעל הרובה. שתי יריות פולחות את האוויר...
 – מה פה? מה קרה? – צורחת אשה בעלת גוף, נדחקת בכוח במרפקיה ובאגרופיה לתוך
 ההמון שהתאסף.
 – שום דבר – עונה מישהו בצחוק – ירו בכלב וביהודי. – (עמ' 35)

ההרג כאן הוא הרג סתמי בידי נערים ליטאים, ולא השמדה גרמנית מסודרת ומתוכננת. אין תיאור דרמטי של הרצח עצמו, והוא חבוי מאחורי המשפט "שתי יריות פולחות את האוויר...". אבל די בכך כדי להכניס את המוות והרצח במלוא אימתם בהינף אחד אל תוך הספר. זה אכן הרושם שנותר אצל רבים מן הקוראים. המשפט "שום דבר, ירו בכלב וביהודי" נחקק בלבם של רבים, ומייצג בעצמה רבה ובתמציתיות את סתמיותה של תאוות הרצח ואת ערכם האפסי של חי היהודים בשואה בעיני רוצחיהם, וזאת בלי לחשוף את הקורא הצעיר לתיאורים אלימים ואכזריים. בהמשך הסיפור מובא דבר מותם של אנשים נוספים מתוך דייריו של הבית ברחוב מאפו, והם מייצגים סוגים שונים של השמדת יהודים בשואה. חלק מן המקרים ייחודיים ליהודי ליטא, שם בוצעו מקרי רצח רבים בידי האוכלוסייה הליטאית המקומית ולא בידי הגרמנים.²⁰ במאמרה "בכי מדבק בדיוק כמו צחוק"²¹ מסבירה רימה שיכמנטר כיצד מגן אורי אורלב בספרי השואה של על הקוראים הצעירים ומרכז באמצעים שונים את המפגש, הן של הגיבור הצעיר והן של הקורא הצעיר, עם אירועים של הרג ואלומות:

אחת הבעיות המרכזיות בחשיפת הקורא הילד לאירועי השואה מקורה, כאמור, בתפישתנו את הילד כישות שיש לגונן עליה וברצון שלנו לא לחשוף אותה לאלומות. בספרו האי ברחוב

הכלב בסיפור מבטא את יחסה המיוחד של שגור לבעלי חיים בכלל, ולכלבים בפרט. על קרבתה אל בעלי חיים בילדותה ראה בספרה "אל המנוחה לא באתי" (לעיל, הערה 7), עמ' 22–24. ראה גם בספרה "ילדה במלונה – סיפורי הצלה של ילדים באמצעות כלבים" (לעיל, הערה 8).

20 ראה לעיל, הערה 16.

21 לעיל, הערה 2, עמ' 169–179.

הציפורים נוקט אורי אורלב תחבולות אחדות כדי לחשוף את הילד לאלומות ולזוועות, שהן חלק בלתי נפרד מאירוע השואה, ובה בעת להותיר אירועים אלה מוסתרים מעיניו. האמצעי הראשון הוא הימנעות מתיאור ישיר ומפורט של מעשי הזוועה...²²

גם בספר "הילדים מרחוב מאפו" רובם הגדול של אירועי ההרג והמוות אינו מתואר במישרין אלא ברמזים או במילים עוקפות. לעתים נודע דבר המוות רק לאחר זמן רב או שהוא מהווה מסקנה הכרחית מרצף הדברים, אך הוא מצוי כביכול אי שם מחוץ למסגרת הסיפור. אביה של שולה, ד"ר וייס, נלקח מביתו בידי ליטאים ולא שב. נראה כי נרצח בידיהם מיד. גם כאן מתואר הדבר בדרך מרוככת מאוד:

– שקט בתי, – מנסה אמה להרגיעה – לכי למיטה, אבא יחזור. רופא הוא ולא הרע לאדם. אבל אביה של שולה לא חזר עוד. (עמ' 24)

אמה של שולה הצליחה לשרוד ולהסתתר בזהות בדויה במשך זמן רב, אך נרצחה ברחוב בידי צעיר ליטאי, בנו של השוער מביתם שברחוב מאפו. אף שהקורא שומע על גווייתה המדממת המוטלת בשלג (עמ' 115), שולה עצמה אינה שומעת על כך במישרין. הנזירה תרזה שותקת, "לא רצתה לגלות לחולה את האמת המרה" (עמ' 166).

אטה'לה כהן, בת השמונה, מתה בגטו מרעב ומתנאי המחיה הקשים, מיד לאחר שאחיה שמואליק מביא לה תוך סיכון עצמי מעט חלב: "שקט, שמואליק, אטה'לה כבר אינה זקוקה לנו..." (עמ' 49).

ראובן כהן, האח הבכור, נהרג כנראה בדרכו אל הפרטיזנים: " – היה שלום, שמואליק, שמור על הילדות, – לחש ונשק לו על לחיו. שמואליק לא הספיק אפילו לענות דבר והדלת נסגרה אחריו. ראובן לא חזר עוד" (עמ' 41).

אביהם של בני משפחת כהן נורה יחד עם גברים יהודיים רבים נוספים במחנה עבודה בשדה תעופה סמוך לקובנה לאחר שהגרמנים לא נזקקו יותר לעבודתם. עמו נרצח גם מר לוין מן הקומה השנייה, אביהם של ישראל'ליק ויענק'לה.

גברת לוין ובנה יענק'לה בן הארבע נלקחו אל מותם באחת מן האקציות בגטו קובנה. לא ברור אם דרכם האחרונה הובילה אל הפורט התשיעי, מקום הירצחם של חלק ניכר מיהודי קובנה (עמ' 116), או למחנה השמדה כלשהו. גברת כהן הובלה אל מותה ברכבת, אותה רכבת שממנה קפץ שמואליק וברח אל בין הכפריים, ומאוחר יותר – אל הפרטיזנים ביערות.

הוריה ואחיה של רבקה'לה וילנסקי מוסגרים לליטאים בידי בני המשפחה הכפרית שהיו אמורים להסתירם אך התכוונו להסגירם כדי לזכות ברכושם. אחיה דוד, שמגלה התנגדות, נרצח במקום והוריה נלקחים למחנות (האב נרצח, האם – ניצלה). הדברים נודעים לקורא מבעד לזיכרונותיה של רבקה'לה במנזר, זמן רב אחרי התרחשותם.

בית אחד ברחוב מאפו, ארבע משפחות יהודיות ומופעים שונים של רצח והריגה שרובם הגדול אינו מפורט בסיפור אלא מופיע כביכול "מאחורי הקלעים".

22 שם, עמ' 171. ראה בהמשך מאמרה של שיכמנטר על אמצעי ריכוך נוספים בספר.

ניסיונות הימלטות

כמו רבים מן האירועים בספר, גם תיאור ניסיונות המנוסה מפני הנאצים מיד בתחילת הכיבוש מבוסס על ניסיונה האישי של המחברת. רבים מן היהודים בפולין בכלל, ובליטא בפרט, ניסו לברוח לכיוון מזרח, לרוסיה. חלק גדול מניסיונות אלו נסתיימו בתפיסתם ובהריגתם של הבורחים בידי הגרמנים, או אף בידי הרוסים. משפחת וילנסקי מן הבית שברחוב מאפן מבקשת לברוח לרוסיה (עמ' 14). גם ד"ר וייס מבקש מאוד לברוח מן העיר, אך הפחד של אשתו מפני אבדן הבית והרכוש מעכב אותם והם נשארים (עמ' 18–19). משפחת לוין, ההורים ושני ילדיהם מנסים לברוח אל הגבול הרוסי, אך הניסיון נכשל והם חוזרים לקובנה (עמ' 29). כמו בספר כך גם במציאות היו רבים שחשבו על דרך מילוט זו, אך מעטים מאוד הצליחו בה. בספרה האוטוביוגרפי, "ואל המנוחה לא באתי", מספרת שרה שניר על ניסיון הבריחה שלה עצמה לברית המועצות מיד עם כניסתם של הגרמנים לווילנה:

בבוקר של יום א' ארזנו תרמיל ומזוודונת ויצאנו לתחנת הרכבת. אלא שכאן נתבררנו, כי הרכבת האחרונה יצאה אתמול ולא תהינה עוד רכבות. לא נשארה לנו ברירה – התערבנו בהמון שנע מזרחה בכביש, לעבר הגבול הסובייטי. (שם, עמ' 61)

המשכנו ברגל בדרכי בילורוסיה המערבית אל עבר הגבול הסובייטי. בדרך נתקלים היינו בקבוצות של יהודים נודדים. אלה הולכים מזרחה ואלה חוזרים משם. שמועות משמועות שונות ואיש אינו יודע מה לעשות. סיפורי זוועה עוברים מפה לאוזן. (שם, עמ' 63)

למסע המנוסה המפרך יוצאת הכותבת הצעירה, יחד עם בעלה ואחותו, ויהודים רבים נוספים. בסופו של דבר היא חוזרת לבדה לאיזור הכיבוש הגרמני, לאחר שעברה תלאות רבות ואיבדה בדרך את בעלה הראשון ואת גיטתה. גם מסע הבריחה שלה לרוסיה, כמו מסעם של רבים אחרים שניסו לברוח ונכשלו, מיוצג בספר דרך ניסיונות הבריחה הכושלים לרוסיה של חלק מדייריו של הבית ברחוב מאפן.

חיים של דיכוי והסתתרות כיהודים

חלק מבני המשפחות מן הבית שברחוב מאפן חיו תקופות שונות בתנאים של מצוקה קשה בגטו קובנה: משפחת כהן, שולה וייס ואמה ומשפחת לוין. הם חווים על בשרם את התנאים הקשים, המחלות, הרעב והחרדה מפני חטיפה באקציה ומפני שילוח להריגה. שמואליק, כמו ילדים רבים בגטאות, סיכן את חייו בניסיונות חוזרים של הברחת מזון דרך חומת הגטו. חנה'לה ואטה'לה כהן מוחבאות אף בתוך הגטו בתוך מחבוא צר מאחורי הקיר מאימתה של האקציה המכוונת בעיקר כנגד ילדים.

אך גם היציאה מן הגטו אין פירושה יציאה לחיים של חופש. שולה ואמה מסתתרות בערמות חציר ברפת או במחבוא חפור בביתו של הנגר הליטאי פאולאוסקס. משפ' וילנסקי קיבלה מסתור בבית של משפחה כפרית, אך, כפי שהתברר מאוחר יותר

לרבקה'לה, הוריה ואחיה הוסגרו בידי אותה משפחה עצמה בעבור בצע כסף.²³ על מקרים דומים לאלה, מקרים שהיו כנראה את התשתית היאילית למקרים שבספר, מספרת שרה נשמית במאמרה "הצלה בליטא בשנות הכיבוש הנאצי".²⁴ היא מספרת שם על הצלתם של ילדים בודדים מתוך הגטו (בעיקר – ילדות) על ידי מסירתם למכרים ליטאים מן העבר, כפי שנעשה בספר לחנה'לה כהן;²⁵ על הסתרת ילדים ב"מלינות" (מסתורים) בתוך הגטו מפני אקציות של ילדים, כפי שהוסתרו בספר אטה'לה וחנה'לה כהן,²⁶ ועל בריחה ליערות, כפי שתכנן ראובן כהן ונכשל אך אחיו שמואליק הצליח.²⁷

חיים בזהות בדויה

החיים תחת זהות בדויה אפשרו ליהודים לחיות בגלוי ולאור השמש, אבל היו אלה חיים של מתח וחרדות בלתי פוסקים, וחששות, שלעתיים קרובות אכן התממשו, מפני גילוי והסגרה. הקוראים בספר נחשפים לבעייתיות המורכבת גם בקיום מסוג זה באמצעות מסלול חייהן של חלק מן הדמויות.

שולה ואמה חיו בזהות בדויה בביתו של בעל האחוזה ינקובסקי, אך נאלצו לעזוב לפני שסודן התגלה. הן מגיעות לבית החולים בוויילנה וגם שם עליהן לשמור בהקפדה רבה על סודן, עד שזה מתגלה והאם משלמת על כך בחייה. שמואליק כהן, לאחר שקפץ מן הרכבת שהובילה אנשים רבים, ביניהם אמו, מן הגטו בדרום האחרונה, חי בכפרים בבתיים של איכרים שהיו לפעמים ידידותיים, אך לפעמים – עוינים ושונאי יהודים. כשהוא שוכב בין השיחים ביער בטלטוליו אחרי הקפיצה מן הרכבת אומר שמואליק את אחד המשפטים רבי העצמה שבספר: "טוב להיות נמלה מלהיות יהודי..." (עמ' 128). חנה'לה כהן חיה בביתה הכפרי של סטאסיה, המשרתת שלהם בעבר, ובעלה. אך אף שהיא שומעת לא מעט דיבורים אנטישמיים בסביבתה הקרובה ועוברת ניסיונות לקרבה לנצרות, היא זוכה לקבל הגנה וחסות ממצייליה.²⁸

גם למקרים הרבים שהיו בשואה של הצלה במנזר יש מקום בספר: שולה ורבקה'לה וילנסקי נפגשות במנזר בוויילנה, שתייהן בזהות בדויה של תלמידות מנזר. שולה שומרת בקנאות על יהדותה ואילו רבקה'לה מזדהה לחלוטין עם דמותה החדשה והופכת לשונאת יהודים קנאית שמטרתה בחיים להיות נזירה.²⁹

23 מקרים כאלה שבהם הופך המציל למסגיר או המלאך לשטן קרו כנראה לא מעט, ולא תמיד ניתן היה להבין בדיוק את מה שהתרחש. ראה בספרו של בוגנר (לעיל, הערה 6) עמ' 51–52, וכן ראה לדוגמה בספרה של א' פרנקל, ילדה, תל אביב 2004, ובספרה של ר' פפו, המסע של ריזין אל השנים השוקות, ירושלים 2004.

24 לעיל, הערה 16.

25 שם, עמ' 260–262.

26 שם, עמ' 264.

27 שם, עמ' 265–267.

28 בסופו של הספר מסתבר כי החסות שניתנה לחנה'לה הייתה אולי חסות יתר, והמצילים סירבו להשיבה לאחיה ולעמה.

29 על הצלת ילדים במנזרים ראה נ' בוגנר, "ילדי המנזרים: הצלת ילדים יהודים במנזרים בפולין בתקופת השואה", יד ושם, כז (תשנ"ט), עמ' 189–226, וכן בספרו בחסדי זרים (לעיל, הערה 6), עמ' 142–181.

בין פרטיזנים

שרה שגר-נשמית שהתה ופעלה חלק מזמן המלחמה בין שורות הפרטיזנים, וגם את חוויותיה משם הטמיעה בתוך סיפור העלילה.

השמועות על קבוצות של פרטיזנים הנלחמות בגרמנים מתוך סתר היערות הגיעו גם לאוזני היושבים בגטו קובנה, וראובן, אחיו הבכור של שמואליק, יצא מן הגטו מתוך כוונה לחבור אליהם. אך נראה שנתפס בדרך, ואולי הגיע ליער אך נתפס ונהרג בידי פרטיזנים אנטישמיים, והיו רבים כאלה. הדבר אינו ברור מן הסיפור, ואולי מתוך כוונה תחילה נשארה השאלה הזו פתוחה. רבים נעלמו בדרכם אל היערות וגורלם לא נודע.

שמואליק, לעומת זאת, מייצג את אלו שלהם שיחקה השעה יותר והצליחו לחבור לקבוצה של פרטיזנים יהודיים. שמואליק מלווה את הפרטיזנים היהודיים גם בפעילותם בפשיטות להשגת ציוד בכפרים וגם בפעילות מבצעית נגד הגרמנים. ביער הוא נתקל גם במחנה של משפחות, מחנה שאינו לוחם. מעט מאוד אנשים שחיו במחנות כאלה שרדו.³⁰

גם העבודה כחובשת בין הפרטיזנים והטיפול בחולים רבים הם בין המשקעים הרבים מחייה של שגר המצויים בספר. חלק מן התיאורים נשענים על עבודתה כאחות בבית החולים שבמחנה העבודה דבורץ, שם הייתה עדה לאירועים קשים ביותר, וכן בבית חולים לפליטים שבו עבדה סמוך לתום המלחמה. נושא הטיפול בחולים ובפצועים מצוי בספר בהרחבה בתיאור חייהן של אשתו של הרופא ד"ר וייס ובתו שולה, בעיקר בבית החולים שבווילנה.

יחסה של האוכלוסייה המקומית אל היהודים

נושא טעון נוסף שמוצג בספר מהיבטים רבים ומורכבים הוא יחסה של האוכלוסייה המקומית, הליטאית, אל היהודים וגם אל הגרמנים. בדרך כלל נתפסים הליטאים בתודעה היהודית שאחרי השואה כאנטישמיים ומשפתי פעולה עם הנאצים, ויותר מכך – כעם שהשתתף באופן פעיל ביותר ברצח יהודים, שכניו מן העבר. אף שתמונה זו היא גם העולה באופן כללי מתוך הספר, רבים בו האנשים שהתנהגותם שונה, ואלה שייכים לכל רובדי האוכלוסייה הליטאית. בכך פועלת המחברת לשבירתם של סטראוטיפים מקובלים ומחדדת את תפיסתו של כל אדם, בלי הבדל לאום ומעמד, כאינדיבידואל נפרד וייחודי.

בספר אנו נחשפים להתנהגות בוגדנית ומתנכרת מאנשים משכילים, חברים מתמול שלשום, כמו הרופא ד"ר וייס והמהנדס קוביליוס, אך רופא ליטאי אחר, ד"ר קלימאס, אף הוא מכר ליטאי מן העבר, מסייע ומציל.

משפחתו של השוער הליטאי מן הבית שברחוב מאפו ואורסולה, המשרתת הליטאית של משפחת וייס, מייצגים את הליטאים בני המעמדות הנמוכים שישו להסגיר ואף להרוג בעצמם את מיטיביהם מן העבר; ולעומתם סטאסיה, ששירתה בעבר בביתה של משפחת כהן, לוקחת

30 על מחנות המשפחות ביערות ראה י' ארד, "מחנות המשפחה ביערות – דרך הצלה מקורית", בתוך: י' גוטמן (עורך), ניסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה, ירושלים תשל"ו, עמ' 276–294.

אליה את חנה'לה ומטפלת בה במסירות ובהבה.³¹

הנגר פאולאוסקס מייצג בספר את האיש הפשוט שמוכן להקריב הרבה, הוא ובני ביתו, כדי לעזור ולהציל, ולבסוף אף משלם על כך בחייו. את דמותו של הנגר בנתה שגר על פי דמותו של נגר ליטאי שהיא מזכירה במאמרה "הצלה בליטא": "בשאנץ, פרברה של קובנה, התגורר נגר בשם יאוזס פאולוויצ'יוס, האיש החליט להציל רופאים יהודים. ואכן הציל במחבוא שבנה בחצרו שתי משפחות של רופאים, סך-הכל עשרה יהודים וכן שני שבויי מלחמה רוסים. לאחר המלחמה נרצח בידי אנשי הכנופיות".³²

גם בין הכפריים היו אנשים שהיו מוכנים לסייע על אף הקשיים הרבים והסיכון שבדבר, דוגמת האיכר אפאנאס ואחרים, אך היו גם כאלה שהיו מוכנים ואף ששים להסגיר ולהרוג. כפרים שלמים שונים זה מזה ביחסם לגרמנים ולפרטיונים. דומה כי אין שום דמות ייצוגית של גוי בספר שלא עומדת מולה דמות מקבילה שמייצגת את היפוכה הגמור.³³

עימות לאומי נוסף המוצא את מקומו בספר הוא זה שבין הליטאים לפולנים. על פי הספר יחסם של בני המיעוט הפולני בליטא אל היהודים בולט לטובה מול יחסם של הליטאים. בעיקר הדבר בולט בין כותלי בית החולים ביחסם של האחיות תרזה וד"ר קויטקובסקי הפולנים, לעומת יחסה של האחיות הליטאיות ויטקה. מי שמכיר את השואה בפולין מכיר היטב את האנטישמיות הפולנית, אולם בליטא, על פי סיפורה של שגר, הייתה אולי תחושה של סולידריות בין מיעוטים בתוך אומה לאומנית מאוד ודבר זה יצר קשר של שותפות מסוימת בין הפולנים והיהודים.

סיכום

הספר "הילדים מרחוב מאפו" פורש בפני הקורא הצעיר מגוון רחב ביותר של אירועים מייצגים שעברו על היהודים, בעיקר על ילדים יהודיים, בזמן השואה במזרח אירופה בתוך עלילה זורמת ומושכת לב. המחברת מתרכזת במספר מצומצם של דמויות מרכזיות של ילדים שהן ראיסטיות ואמינות, תופסות את תשומת לבו של הקורא הצעיר ויוצרות עניין והזדהות. כל מכלול הדמויות והמופעים הללו מצויים בספר בדרך טבעית, בלי שמתלווה לכך תחושה של מלאכותיות או עשייה חינוכית יזומה. זהו סיפור אותנטי היוצר תחושה של אמינות ומקרבת את לבם של הקוראים הצעירים לנושא השואה עד ימינו.

אחת מסגולותיו הייחודיות והחשובות של הספר היא בכך שהוא מעלה בפני הקורא מגוון רחב מאוד של דמויות בני לאומים אחדים, בני גילים שונים ובעלי רקע שונה. כל דמות ועלילתיה

31 סטאסיה מייצגת את הגויים שפרשו את חסותם על ילדים יהודיים (בעיקר – ילדות) אך בהמשך ביקשו להעביר את הילדים לדת הנוצרית ולהשאירם בידיהם. מקרים רבים כאלה התגלו במזרח אירופה לאחר המלחמה, והרבה מאמצים הושקעו כדי להוציא ילדים אלו מידי מאמצייהם ולהחזירם לחיק היהדות. ראה בהרחבה על הקאורדינציה הציונית לגאולת ילדים בפולין במאמרו של לייב קורסקי ובספרה של שרה שגר-נשמית, לעיל, הערה 6.

32 ראה נשמית, הצלה בליטא (לעיל, הערה 16), עמ' 250.

33 על הצלה של יהודים בידי ליטאים בודדים ראה נשמית, שם, עמ' 247–250. עוד על היחסים המיוחדים שבין יהודים לליטאים וביטויים בתקופת השואה ראה לעיל, הערה 16.

והתמודדויותיה באותן שנים נוראות. בתוך ספר אחד נחשף הקורא לצורות מגוונות של הישרדות, הצלה וגם של כיליון.

זהו סיפור בדיוני שנבנה בקפדנות בידי אישה בעלת רקע הינכי-פסיכולוגי ושנים של ניסיון בעבודה עם ילדים מרקעים שונים ומגוונים, שהייתה בעצמה עדת ראייה לזוועה וחלק גדול מן האירועים בספר בנויים על ניסיונה האישי בזמן השואה ועל חוויותיהם של אנשים, ובעיקר ילדים, שפגשה בתוך המלחמה ומיד אחריה.

המטען האוטוביוגרפי, האישי-חוויתי, העומד מאחורי סיפור העלילה ודמויות גיבוריו, מבוגרים כילדים, מחזק את תחושת האמינות והאותנטיות של הסיפור, עד שהקורא עומד ותוהה לפעמים האם מדובר כאן בסיפור זיכרונות או בסיפור מבדוי.

דומה שאין בידינו ספר אחר שמיצרף בדרך מופלאה כל כך את כל היתרונות הללו, וזה אולי סוד קסמו של הספר והסיבה להצלחתו הרבה לאורך השנים.

נועה אסטרייכר, כותבת צעירה שנולדה בישראל בשנות השמונים, כותבת על הספר בעמוד האינטרנט שלה:

הספר הזה הוא תמצית היהודי הנודד, גרסת הנוער. היהודי הנודד כי אין מקום בו יוכל להניח את ראשו. והוא יחיד במינו דווקא בגלל שאין בו מחנות השמדה ותאי גזים ומדים מפוספסים, ולמעשה גם אין נאצים (בליטא, כמו בלטביה ממנה באה משפחת אימי – בוצעה מלאכת ההרג כמעט בלעדית ע"י המקומיים, ששיתפו פעולה בהתלהבות וחריצות עצומה). הוא לא עוד מסע לפולין, הוא אנושי ופרטני וקרוב.³⁴